

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА ОРГАНІЗАЦІЙНУ СТРУКТУРУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

DECENTRALIZATION AS A FACTOR INFLUENCE ON THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF CIVIL SOCIETY

Стефурак Я.Є.,

*аспірант кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

Констатовано, що децентралізація залишається одним із чинників впливу на організаційну структуру громадянського суспільства в Україні, який в умовах повномасштабної російсько-української війни демонструє трансформацію кількісних показників у якісні. Разом зі стабільним збільшенням кількості організацій громадянського суспільства (далі ОГС – авт.), зокрема й на місцевому рівні, розширюється спектр механізмів впливу громади (її активної частина) на якісні перетворення у соціально-економічній, політичній, гуманітарній сферах. Децентралізація надала більшої повноважності громадам, у тому числі, й у вимірі місцевих громадянських ініціатив. Встановлено, що компетенції ОГС на місцях зосереджені на адвокаційних кампаніях, створенні комунікаційних майданчиків для пошуку рішень у різних галузях тощо. Регіональними тенденціями розвитку громадянського суспільства обґрунтовано вважаємо поглиблення міжнародної суб'єктності неурядових організацій, мережування їхньої діяльності, розмиття меж так званої «регіональності» у контексті здійснюваних активностей, ресурсне підсилення компетенцій органів державної влади і місцевого самоврядування. Наголошено на наявності певних прогалів у взаємодії ОГС з органами місцевої влади та місцевого самоврядування (комунікації, громадський контроль, неефективність деяких інституційних форм громадянської участі, рівень політичної та правової культури). Виділено такі групи серед мешканців громад, як неініціативні, зацікавлені, ініціативні, проактивні, які відрізняються своєю залученістю до місцевої політики, масштабом власних ініціатив. Масштабування локальних громадянських суспільств, а по суті підвищення організаційної і функціональної спроможності активу громад, є запорукою формування територіальної ідентичності, а відтак – спільної відповідальності за добробут життєвого середовища громадян. Актуалізовано потребу набуття громадянським суспільством значення одного з найважливіших ендогенних механізмів територіального розвитку та розвитку місцевої демократії, що також відповідає загальноєвропейським тенденціям.

Ключові слова: децентралізація, громадянське суспільство, організація громадянського суспільства, громадянська участь, громадянська ініціатива, політичний інститут, місцеве самоврядування, євроінтеграція.

It is stated that decentralization remains one of the factors influencing the organizational structure of civil society in Ukraine, which, in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war, demonstrates the transformation of quantitative indicators into qualitative ones. Along with the steady increase in the number of civil society organizations, including at the local level, the range of mechanisms for influencing the community (its active part) on qualitative transformations in the socio-economic, political, and humanitarian spheres is expanding. Decentralization has empowered communities, including in terms of local civic initiatives. It has been established that the competencies of local civil society organizations are focused on advocacy campaigns, creation of communication platforms for finding solutions in various directions. Regional trends in the development of civil society are justifiably considered to be the deepening of the international subjectivity of non-governmental organizations, networking of their activities, blurring the boundaries of the so-called «regionalism» in the context of the activities carried out, and resource strengthening of the competencies of state and local authorities. It was emphasized that there are certain gaps in the interaction of CSOs with local authorities and local self-government (communications, public control, inefficiency of some institutional forms of civic participation, level of political and legal culture). The following groups among community residents have been identified: non-initiative, interested, enterprising and proactive, which differ in their involvement in local politics and the scale of their own initiatives. The scaling up of local civil societies, and in fact the increase in the organizational and functional capacity of community assets, is a key to the formation of territorial identity and, consequently, shared responsibility for the well-being of the citizens' living environment. The need for civil society to acquire the importance of one of the most important endogenous mechanisms of territorial development and the development of local democracy, which also corresponds to pan-European trends, is highlighted.

Key words: decentralization, civil society, civil society organization, civil participation, civil initiative, political institution, local self-government, European integration.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство – якісний стан будь-якого суспільства, що характеризується високим рівнем відповідальності, ініціативності, згуртованості громадян, спроможності ефективно комунікувати і взаємодіяти з політичними інститутами. Його поступ – це завжди багатокomпонентний процес, зумовлений впливом низки чинників, зокрема

внутрішніх і зовнішніх. До них традиційно відносять показники рівня демократії, політичної стабільності, добробуту населення, економічної свободи, довіри до владних інститутів, ставлення громадян до політичної участі, доступ до інформації та цифрова грамотність населення, глобальні тенденції, вплив міжнародного права, соціальні виклики та ін. Активна фаза розвитку громадян-

ського суспільства в Україні пов'язана з двома важливими обставинами державотворення – євроінтеграцією та децентралізацією, які, в свою, також є взаємозумовленими. Саме децентралізація влади стала одним із головних внутрішніх інституціональних стимулів для розбудови громадянського суспільства, передусім на місцевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження питань, пов'язаних із тематикою представленої розвідки, постійно актуалізуються в аналітичних дослідженнях і доповідях, які готують провідні наукові та урядові установи держави. Так, ми спираємося на аналіз стану розвитку громадянського суспільства та громадянської участі на рівні територіальних громад в Україні, перебігу децентралізації і формування політики регіонального розвитку, цілей сталого розвитку тощо. Разом із цим, аргументація висловлених тез ґрунтується на положеннях чинного законодавства України, Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, актуальних показників демократизації. Беззаперечно цінність становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, фокус уваги яких спрямовано на вивчення суспільно-політичних трансформацій (І. Бекешкіна, М. Гелетій, О. Корнієвський, Я. Лазур, Дж. Маклін, Н. Оніщенко, В. Яблонський), регіонального виміру політики (Я. Жаліло, І. Залуцький, Я. Котенко, В. Кравців, І. Сторонян-

ська), особливостей громадянської участі (Ш. Арнстейн, А. Гриняк, Н. Кеннет, Дж. Хейко) тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Розвиток громадянського суспільства є невідворотним, як і безумовним є вплив на цей процес системних реформ в державі, якою є децентралізаційна в Україні. Відтак актуальним науковим запитом є з'ясування напрямків дії чинника децентралізації на організаційну структуру громадянського суспільства та їхнього ціннісного змісту. Окрім того, варто звернути увагу на загальні зміни потенціалу громадянського суспільства та його суб'єктів в умовах нової повноважності територіальних громад.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Попри зростання кількісних показників організацій громадянського суспільства у регіональному вимірі, доречно з'ясувати, у якій мірі на це мала вплив саме децентралізація, чи закладено у її політико-нормативну базу пріоритет розбудови локальних громадянських суспільств. Додаткового дослідження й оцінки потребує роль громади як самоврядної одиниці у низовій структурі громадянського суспільства, а також перспектива «відцентрування» громадянського суспільства і громадянських ініціатив.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім аргументуємо наведене у статті твердження про поступове зростання кількості орга-

Таблиця 1

Представленість громадських організацій у різних областях України [1; 2]

Область	Кількість зареєстрованих ГО* у 2017 р.	Кількість зареєстрованих ГО у 2023 р.
Вінницька	1087	3942
Волинська	905	2732
Дніпропетровська	1567	6966
Донецька	706	5370
Житомирська	486	3097
Закарпатська	1589	3365
Запорізька	1166	4187
Івано-Франківська	1478	3806
Київська	913	7055
Кіровоградська	776	2439
Луганська	551	3016
Львівська	2210	8184
Миколаївська	1291	2922
Одеська	1629	6950
Полтавська	1165	3600
Рівненська	973	2698
Сумська	963	2874
Тернопільська	811	2432
Харківська	1083	5367
Херсонська	314	2403
Хмельницька	754	2901
Черкаська	868	3137
Чернівецька	630	2276
Чернігівська	535	2427

Примітка: *ГО – громадські організації.

нізацій громадянського суспільства в регіонах, спираючись на відкриті дані Держстату та відповідних реєстрів (Таблиця 1).

Описана тенденція актуальна і для 2023–2024 років, зокрема «станом на грудень 2023 р. в Україні було зареєстровано 208 385 неприбуткових організацій, майже 10% із них – благодійні фонди, 27,6% – різні громадські об'єднання. У Реєстрі волонтерів України було зареєстровано майже 7 тис. осіб. Загалом кількість благодійних організацій у 2021–2023 рр. зросла на 43%» [3, с. 5]. Ситуація зумовлена низкою об'єктивних причини:

- динаміка розвитку громадянського суспільства продовжує залежати від чинника соціально-політичних потрясінь, яким стала повномасштабна російсько-українська війна;

- збільшення кількості міжнародних програм підтримки України стимулювала активізацію діяльності неурядових організацій та появу нових, які наразі є партнерами у реалізації локальних і загальнодержавних гуманітарних проєктів;

- внутрішня міграція населення – мешканців прифронтових та тимчасово окупованих населених пунктів – зумовила потребу у залученні додаткових ресурсів для комплексної підтримки постраждалого населення, носіями і розпорядниками яких часто є саме представники неурядового сектору;

- євроінтеграція та розвиток глобального громадянського суспільства зумовили залучення до програм європейських фондів вітчизняних ОГС, а інтегровані до законодавства механізми партисипаторності мотивували громадян до кооперації та артикуляції запиту на більшу участь у громадському контролі за політикою різних рівнів;

- децентралізація – цей процес розширює можливості для громадян впливати на місцеве самоврядування та вирішувати проблеми своїх громад.

Активізація громадянської участі та її інституціоналізація в сучасних умовах стала похідною від комплексного впровадження системних реформ, перебігу євроінтеграції та загалом поглиблення міжнародної співпраці України. До прикладу, Організація економічного співробітництва та розвитку формулює дев'ять ключових правил ефективної децентралізації, яка сприяє регіональному розвитку, серед яких зокрема підтримка інноваційного та експериментального врядування та залучення громадянського суспільства [4, с. 82].

Принагідно процитуємо європейських дослідників громадянської участі Н. Кеннета і Дж. Хейко, які відзначають, що участь громадян у суспільно-політичних процесах так само важлива для цивілізаційного розвитку, як людське щастя, демократія, економічний добробут та ін. [5, с. 29]. Стан громадянської участі визначається, на думку вказаних авторів, такими чинниками, як: соціальні та політичні рамки, встановлені верховенством права; правопорядок і низький рівень корупції;

політична конфігурація ефективності уряду, демократії, витрат на державні послуги; політична стабільність; економічні змінні (фактичний та очікуваний рівень добробуту населення) [5, с. 28–29].

Повертаючись до чинника децентралізації і посилюючись на Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту, зауважимо, що просторовий розвиток (тобто розвиток біо-соціо-економічної системи) країни має враховувати комплекс її національних та регіональних рівнів та зважати на цінність участі громадян у такому розвитку [4, с. 94–95]. Також соціальна участь є одним із трьох компонентів сталого розвитку поряд із економічною та екологічною сталістю [6, с. 36]. У свою чергу, громадська участь у виробленні та прийнятті рішень на місцевому рівні, від яких залежать умови життя локальних спільнот, що здійснюється через інститути місцевого самоврядування та самоорганізації населення, є водночас і однією зі складових частин досягнення сталості розвитку локальної спільноти на засадах інституційної рівноваги, і засобом підвищення дієвості реалізації Цілей сталого розвитку на локальному рівні через дії відповідних самоврядних організацій [4, с. 130]. Так, у Національній доповіді про цілі сталого розвитку в Україні в описі заходів з подолання бідності доречно вказано на потребі налагодження партнерських зв'язків з мережами громадянського суспільства задля навчання та тренування підприємницьких навичок у населення [7]. Показовим тут є кейс діяльності київської громадської організації «SILab Ukraine», яка займається «розбудовою екосистеми соціального підприємництва та соціальних інновацій як інструментів формування культури соціальної відповідальності у суспільстві» в різних регіонах [8]. Аналогічні активності реалізують організації «Розвиток бізнес-сектору України», «Центр експертних рішень та адвокації», «Територія Нових Змін», «Крим СОС», «Центр зайнятості Вільних людей» та ін.

У контексті тематики наукового пошуку, апелюючи до громадянської участі, ми за замовчуванням тримаємося меж громади, адже вона, відповідно до чинного законодавства, уособлює «жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр» [9]. І тут ключовими характеристиками вважаємо «об'єднання» та «самостійність», а для розвитку локального громадянського суспільства важливо, щоб прибічність цим ознакам була добровільною, а краще ініційованою «знизу».

Американський професор Дж. Ф. Маклін звертався до поняття «sense of community», тобто «відчуття належності до громади», яке й нада-

вало спільноті ознак громадянського суспільства [10, с. 15]. По суті, йдеться про територіальну ідентичність, яка поєднує емоційну (відчуття єдності з певною територією, або патріотизм), когнітивну (самовіднесення до певної спільноти й усвідомлення її правил) і поведінкову (вмотивованість до дії в межах цієї спільноти) складові [11, с. 8–9.]. Така територіальна ідентичність фіксує ресурсний потенціал на території громади, що насамперед актуально для людського капіталу. Крім того, як виявлено соціологічними дослідженнями, розвинена локальна ідентифікація індивідів сприяє вираженості їхньої громадянської ідентичності [11, с. 23]. Вважаємо, що баланс понять «самоврядування» влади та «самоорганізація» населення має призвести до трансформації територіальної громади на нову дієву складову громадянського суспільства – місцеве громадянське суспільство. Такі трансформації є невід’ємними для процесу демократизації саме у частині пріоритету «демосу» – народу і його ролі у гуманізації влади, набуття нею рис відповідального, підзвітного, незаангажованого, відкритого та справедливого суб’єкта політики.

Визначаючи середньострокові перспективи децентралізації влади, дослідники прогнозують посилення дієвості громад у створенні ендогенних механізмів територіального розвитку, що заохотить до співпраці місцеві органи влади й органи місцевого самоврядування, бізнес-спільноту території та ділові асоціації, мешканців, організації громадянського суспільства, сприятиме формуванню ними спільного бачення майбутнього їхньої громади як підґрунтя локальної ідентичності [12, с. 77]. Разом із доволі реалістичними перспективами вбачаються і проблеми розбудови низової структури громадянського суспільства, у тому числі й у контексті упроваджуваної реформи децентралізації, серед яких:

- недоліки у комунікації між органами державної влади та місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства. Як зазначає з цього приводу український правознавець Я. Лазур, «така комунікація має носити постійний цілеспрямований характер, а її метою має виступати підвищення рівня захисту прав і свобод громадян у сфері публічного управління та збільшення продуктивності діяльності органу виконавчої влади (місцевого самоврядування) відповідно до його компетенції» [13, с. 268]. Позитивним зрушенням вбачаємо поширення практик створення спільних майданчиків для обговорення і вирішення регіональних питань із залученням влади різних рівнів, громадськості, експертних кіл, представників міжнародних інституцій. Як приклад, проведення регіональних форумів «Re:Open Zakarpattia» (Закарпатська область), «Співпраця задля відновлення» (Дніпропетровська, Волинська області),

- «Співпраця громад задля сталого розвитку України» (Львівська область), «Форум регіонального розвитку» (Львівська область), «Регіональний розвиток. Просторове планування» (Одеська область) та подібні заходи;

- недосконалість системи громадського контролю на місцях (попри те, що такі механізми передбачені чинним законодавством (Ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), передусім у форматі місцевих ініціатив, публічних консультацій, громадських слухань тощо). Проблема полягає у невизначеності норм застосування рішень вказаних процедур;

- низький рівень ефективності громадських рад при органах державної влади та місцевого самоврядування. Показовими тут є результати «Аналітичного дослідження громадянської участі у прийнятті політичних рішень на рівні територіальних громад», якими констатовано, що «місцеві ради не розуміють важливості та функцій консультативно-дорадчих органів; вкрай негативним є досвід і ставлення до громадських рад [14]. З іншого боку, в опитуванні Центру соціологічних досліджень, децентралізації та регіонального розвитку KSE Institute та London School of Economics and Political Science в межах програми «PeaceRep» серед проблем місцевої демократії респонденти акцентували неактивні громадські ради при органах місцевого самоврядування [15]). Знову має місце пошук «золотої середини» між розумінням потреби у зовнішньому контролі та спроможності його здійснювати;

- невідповідний рівень політичної та правової культури для оптимальної співпраці організацій громадянського суспільства і місцевих органів влади, реалізації громадянських ініціатив, розвитку нових форм громадської активності. У сучасних дослідженнях та експертних оцінках можна зустріти полярні відгуки щодо обох учасників громадсько-політичних взаємодій на місцях, і це нормально, позаяк і владні, і громадські інституції формуються членами однієї спільноти, яка існує в одному правовому полі, в одній історико-цивілізаційній епосі, в межах сталого набору ціннісних орієнтирів. У період стрімких змін і місцевому самоврядуванню, і місцевому громадянському суспільству бракує досвіду делегування, консолідації, кооперації тощо.

Цей перелік недоліків не є вичерпним і не є критичним, адже вони одночасно визнаються державою і сприймаються нею як пріоритети політики сприяння розвитку громадянського суспільства, які відображено у відповідній національній стратегії. Так, у 2024 р. ухвалено законопроекти з питань громадської участі, супроводження яких було передбачено планом заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр.

Значна увага приділена інформаційно-просвітницькій діяльності в регіонах, до якої залучено підтримку програм «U-LEAD з Європою», USAID, ЮНІСЕФ, ПРООН [16]. Цей напрямок включає навчання представників органів державної влади та місцевого самоврядування соціальному діалогу, попередженню та врегулюванню конфліктів, інтеграції громадянських ініціатив у програми місцевого розвитку, масштабуванню секторальної підтримки, об'єднанню зусиль зацікавлених сторін у впровадженні соціально затребуваних напрямків політики – щодо підтримки ветеранів, молодіжної спільноти, малих підприємств та ін. Описані практики, на нашу думку, є проявом позитивної тенденції розбудови громадянського суспільства, адже їхня потреба спільно артикульована урядовим і неурядовим секторами на центральному і місцевому рівнях.

Отже, вплив децентралізаційного чинника на організаційну структуру громадянського суспільства, на нашу думку, і з огляду на проаналізовані дані, полягає як у збільшенні кількісних показників організацій громадянського суспільства на місцях, так і у появі в громадах нових форм громадянської участі й активізму, унормуванні інструментів впливу громадськості у тому чи іншому форматі кооперації на порядок денний місцевої політики та його реалізацію. У регіонах продовжують функціонувати громадські організації, благодійні організації та фонди, волонтерські спільноти, кількість яких, підкреслимо, продовжує зростати, що зумовлено об'єктивною реальністю воєнного часу. Так, за даними порталу Опендатабот, Державна податкова служба України впродовж 2024 р. зафіксувала збільшення кількості зареєстрованих волонтерів у 1,5 рази і констатувала, що суб'єктів волонтерських зборів без реєстрації є значно більше [17].

На сьогодні, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», в країні формами участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення визначено: місцевий референдум, загальні збори (конференція) жителів, місцева ініціатива, громадські слухання, участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету, публічні консультації, консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування, громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, інші форми участі, що не суперечать закону [18]. Водночас поряд із класичними інструментами залучення населення у місцеву політику в громадах набувають поширення нові підходи та формати, зокрема:

– партисипативне стратегічне планування розвитку громади;

– інструменти е-демократії та е-послуги (платформи електронної взаємодії влади та мешканців (електронні петиції, електронні звернення, відкрите місто, «розумна» взаємодія та інші), електронні послуги, бюджет участі, конкурси місцевих ініціатив);

– залучення та інформування населення через центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) [19, с. 101].

Мешканці громад, які отримали ширші, передусім фінансові повноваження, мають виступати рушіями оптимізації використання нових можливостей, відтак ініціювати, контролювати, обговорювати, пропонувати зміни, брати відповідальність, об'єднуватися і об'єднувати – тобто формувати функціонал зрілого громадянського суспільства на місцевому рівні. Американська дослідниця Ш. Арнстейн у своїй статті «Щаблі громадянської участі» виділяє три її рівні: неучасть, символічні заходи та громадянська влада [20, с. 218–219]. Враховуючи українську специфіку та актуальні практики залученості у життя громад, пропонуємо розглядати їхніх мешканців у контексті поділу на:

– безініціативні (байдужі) групи: орієнтовані на приватне життя, не взаємодіють із громадою, не слідкують за порядком денним місцевої політики;

– зацікавлені (небайдужі) групи: виявляють активність щодо питань покращення власного добробуту та благоустрою, наприклад через залучення до функціонування ОСББ чи кооперативів, підписують електронні петиції, долучаються до колективних звернень;

– ініціативні групи: ініціюють створення електронних петицій, беруть участь у публічних консультаціях, громадських слуханнях, спрямовують до органів влади інформаційні запити, інформують громаду про перебіг їх розгляду та ухвалених у підсумку рішень, об'єднуються в ініціативні групи, громадські організації, залучають зовнішні, частіше матеріальні ресурси для покращення стану справ у громаді тощо;

– проактивні групи: не обмежують свою громадянську активність громадою, формують компетентне середовище та створюють активні громадські інституції певного галузевого спрямування (правозахисні, екологічні, зоозахисні, зі збереження культурної спадщини та ін.), набувають ширшої суб'єктності, реалізуючи грантові проекти із залученням міжнародної допомоги, виступають партнерами органів державної влади та місцевого самоврядування у заходах з покращення якості життя в громаді, регіоні, країні, мають достатній для цього рівень експертизи.

Подолання визначених у цій статті прогалин розвитку низової ланки ОГС дозволить поступово зменшувати частку першої групи, спонукатиме перетікання частки другої в третю,

уможливить міжрегіональне мережування представників четвертої. Таке припущення, у тому числі, ґрунтується й на показниках індексу сталості організацій громадянського суспільства в Україні та його організаційної спроможності, які вже понад 10 років демонструють поступове покращення від загальної сталості у 3,4 пункти у 2013 р. до 3-х у 2023 р. та організаційної сталості у 3,4 і 3 пункти відповідно (в оцінюванні використовується шкала від 1 до 7 балів, де 1 – це максимально розвинена сталість ОГС, і 7 – максимально низька сталість ОГС) [21; 22].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Організаційна структура громадянського суспільства зазнає змін як за рахунок кількісного зростання ОГС, так і завдяки появі нових форм громадянської участі та інструментів впливу на місцеву політику. Децентралізація залишається одним із каталізаторів таких змін, посилюючи тим самим позитивну дію на неурядовий сектор євроінтеграційного курсу держави. З іншого боку, громадянське суспільство,

його активні інституції допомагають наповнювати реальним змістом перебіг системної реформи, виконуючи низку контролюючих та корегуючих функцій щодо управління громадами. Безумовно, виклики, пов'язані із повномасштабною російсько-українською війною, також стали чинником переформатування суспільно-політичних відносин на місцях, що на прикладі організацій громадянського суспільства продемонструвало їхню здатність оперативно підлаштовуватися під потреби воєнного часу, ставати партнерами органів влади та місцевого самоврядування у вирішенні гуманітарних та інших проблем. Відтак досліджені тенденції доводять вагому роль ОГС як ендogenous чинника територіального розвитку та поглиблення місцевої демократії, однак екстремальні умови поточного політичного процесу, збій електорального циклу в державі, перерозподіл управлінських повноважень на місцях через дію правового режиму воєнного стану не дозволяють робити чітких прогнозів щодо конфігурації впливу на місцеву політику «знизу» і «згори».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діяльність громадських організацій в Україні у 2017 році : Статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 75 с.
2. Діяльність громадських організацій в Україні : Каталог даних. *YS.Market by YouControl*. 2023. URL: <https://catalog.youcontrol.market/hromadski-orhanizatsii/94.99>
3. *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках : Аналітична доповідь*. Київ : НІСД, 2024. 47 с.
4. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні : *Наукова доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2020. 153 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-09/decentralizatsiya-i-formuvannya-polityky-regionalnogo-rozvytku-v-ukraini_0.pdf
5. Kenneth N., Heiko G. Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations. *Discussion Paper SP*. 2008. Vol. 4. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/49726/1/587500093.pdf>
6. Сторонянська І., Залуцький І. Інституційно-правові засади регулювання просторового розвитку в Україні. *Економіка України*. 2022. № 12 (733). С. 34–50.
7. Цілі сталого розвитку: *Україна : Національна доповідь*. Київ : Міністерство економічного розвитку та торгівлі, 2017. 176 с. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf
8. SiLab Ukraine: *Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.silabua.com/about>
9. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21 травня 1997 року. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
10. Маклін Дж. Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті. *Громадянське суспільство як здійснення свободи : центрально-східноєвропейський досвід*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 1999. С. 10–21.
11. Котенко Я. Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад (навчальний модуль). Київ : ІКЦ «Легальний статус», 2016. 44 с.
12. Жаліло Я. (за наук. ред.). *Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп.* Київ : НІСД, 2019. 192 с.
13. Лазур Я. Розбудова громадянського суспільства в сучасних умовах децентралізації в Україні. *Децентралізація в Україні : законодавчі новації та суспільні сподівання*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 262–271.
14. Аналітичне дослідження громадянської участі на рівні територіальних громад : висновки та рекомендації. *ГО «Діалог» : Офіційний вебсайт*. 2024. URL: <https://dialog.lviv.ua/analitichne-doslidzhennya-gromadyanskoji-uchasti-na-rivni-teritorialnih-gromad-visnovki-ta-rekomendatsiy/>
15. Не тільки про гроші : виклики співпраці та довіри між активістами та місцевою владою. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3878107-ne-tilki-pro-grosi-vikliki-spivpraci-ta-doviri-miz-aktivistami-ta-miscevou-vladou.html>
16. Інформація про виконання плану заходів з реалізації до 2024 року Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. *Урядовий портал*. 2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryanniainf%D0%BE_20240701.pdf

17. Реєстр волонтерів виріс у 1,5 рази цього річ. *Опендатабот*. 2024. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/volunteers-2024>

18. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» № 3703-IX від 9 травня 2024 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text>

19. Яблонський В., Бекешкіна І., Гелетій М. та ін. *Громадянське суспільство України : політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп.* К. : НІСД, 2019. 112 с.

20. Arnstein S.R. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*. 1969. № 4. P. 216–224.

21. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства 2005–2019. *Український незалежний центр політичних досліджень*. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/Ind.pdf>

22. Індекс сталості організацій громадянського суспільства CSOSI – 2017–2023. *Український незалежний центр політичних досліджень*. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiekty/indeks-stalost-organ-zac-y-gromadyanskogo-susp-istva>